

ALEŠ BRANDNER

PROJEVY ANALYTISMU V RUŠTINĚ

Vývoj společnosti se odráží na vývoji jazyka, který je prostředkem komunikace mezi lidmi. V historii jazyka hrají podstatnou úlohu stát, ekonomické a politické uspořádání společnosti. Každý národ má ve svých dějinách epochy, které zvláště výrazně mění život jeho společenství. Významnými v tomto směru jsou období, v nichž dochází k společenským proměnám. V období politických přeměn prodělává společnost významné změny na všech úrovních své činnosti. Zásadní zvraty v životě národa mají vliv na další vývoj jazyka. Jde o tzv. extralingvistické faktory, které hrají velmi často rozhodující úlohu v historii jazyka.

Právě mimojazykové příčiny byly důvodem změn v systému ruštiny na různých jeho úrovních a podmínily vědecké zkoumání jeho utváření v průběhu historického vývoje. Protože jazyk reaguje na všechny změny v životě jeho nositelů, lze vysledovat při jeho formování v minulosti podstatné změny ve výslovnosti, tvarosloví a skladbě, ve slovtvorbě a slovní zásobě (srov. Шкляревский, 1973, 18–19).

Slovní zásoba reaguje velmi rychle a citlivě na všechny extralingvistické faktory. Pro mluvnickou soustavu jazyka je typická minimální přizpůsobivost k vnějším jevům a zvláště pomalá proměnlivost. Dějiny ruského jazyka od poloviny 19. století až po dnešek mohou hovořit o řadě změn, které ve svém souhrnu představují tendence ve vývoji mluvnického systému. Příčiny změn se vysvětlují jednak působením vnitřních faktorů zákonitosti jazyka, jednak sociálními jevy – vzájemným působením spisovného a nespisovného jazyka se všemi důsledky z toho vyplývajícími. Působení vnitřních zákonitostí jazyka představuje například směřování k analytismu (srov. Панов, 1968, 9–18).

Současná ruština je z gramatického pohledu považována za jazyk, který má flektivní, syntetickou stavbu. Avšak můžeme v ní pozorovat určité jevy, které napovídají o tendenci k analytismu.

Směřování k analytismu je charakteristickým rysem pro ruskou morfologii a syntax. Začalo se projevovat ve druhé polovině 19. století. Analytismus se definuje jako členitost lexikálního a gramatického komponentu jistého tvaru. Základním příznakem analytických jednotek je to, že se u nich gramatický význam vyjadřuje mimo hranice daného slova, tzn. kontextuálními prostředky

v širokém smyslu (srov. Bartoszewicz, 1978; 1979). Daný fenomén se vysvětluje jako vliv analytických západoevropských jazyků, především francouzštiny. Tuto tendenci lze považovat jako jeden z projevů internacionalizace, tj. sblížení se západoevropskými jazyky.

Analytismus v *rovině morfologické* se projevuje třemi způsoby: 1) analytismus v pojmenování (tj. utvoření slov s analytickými vlastnostmi, například nesklonných substantiv typu *пальто, метро*); 2) analytismus v gramatikalizaci (vznik analytických tvarů typu *я буду писать, я прочитал*); 3) analytismus v kategorizaci (tj. tvoření slovních druhů s analytickými vlastnostmi, například příslovci nebo neosobních predikativ). Morfologický vývoj ruštiny k analytismu je do značné míry spojen s jistou tendencí k aglutinaci, která je chápána jako snaha derivačních morfémů chovat se nezávisle ve vztahu k morfémům, které je obklopují.

V popředí našeho zájmu bude především analytismus v pojmenování. Nejprve bychom se věnovali substantivům s analytickými vlastnostmi, tj. **nesklonným substantivům**. V souvislosti s růstem analytismu je třeba o nich pohovořit prvořadě, ačkoli v procentovém vyjádření nemají významné postavení. Tato skupina substantiv je průběžně doplňována novými lexikálními jednotkami. Početnou skupinu zde představují výpůjčky z francouzštiny a v nové době především z angličtiny. Přejatá nesklonná substantiva se objevila a začala používat od poloviny 18. století. Až do poloviny 19. století se některá nesklonovala, jiná se přizpůsobovala ruským normám, takže dostávala odpovídající koncovky (srov. Мучник, 1964, 153–158).

V 18. století a v prvních desetiletích 19. století se mnohá tato slova přizpůsobovala k systému ruského skloňování, někdy i měnila svou původní podobu (srov. *кофий, желей*). Avšak příčiny vnější i vnitřní povahy, mezi nimiž neméně důležitou úlohu hrála obecná tendence vývoje mluvnické stavby ruštiny k analytismu, způsobily, že od druhé poloviny 19. století se často užívala tato substantiva jako nesklonná. Ve druhé polovině 19. století se proces ve prospěch jejich užívání jako nesklonných projevuje stále zřetelněji. Na přelomu 19. a 20. století vytvořila tato podstatná jména zvláštní skupinu slov, srov. *ателье, танго, дебри, интервью, какао, бюро, домино, мадам, филе, рагу, бра*, dále například *мадама, филей* – nyní jsou možné pouze nesklonné podoby těchto slov (srov. Мучник, 1971, 245–287; Шведова, 1980, 505–507).

Svědectví N. S. Trubeckého (1890–1938) nám může ukázat, jak byly pojímány poměrně ještě nedávno nositeli spisovného jazyka skloňované tvary přejatých slov s finálním vokálem: „...существительное *пальто*, которое согласно правилам грамматики в качестве иноязычного заимствования не склоняется, в менее культивированном языке изменяется по падежам и образует форму множественного числа *пальта*, которая для людей моего поколения являлась, хотя, конечно, несколько просторечной, но все же вполне нормальной формой. Несклоняемое *пальто* я воспринимаю как искусственную форму.“ (srov. Trubetzkoy, 1934, 37).

Jestliže v 19. století tato skupina substantiv rostla pomalu, potom v průběhu 20. století, zvláště ve 20. letech 20. století, v důsledku měnících se společensko-politických poměrů se tento proces velmi aktivizoval. Souviselo to se skutečností,

že na začátku 20. století došlo v soustavě substantivního skloňování ke značnému růstu a upevnění jevů, které byly projevem analytismu. Příčiny vzniku nesklonných substantiv v ruštině se vysvětlují působením jak vnějších, tak i vnitřních faktorů, které v jazyce existovaly. Mezi vnějšími faktory se uvádí význam tzv. salónní řeči pofrancouzštěné vyšší společnosti 19. století, v níž cizí slovo se těšilo úctě a pozornosti. Avšak důležitější jsou vnitřní, vlastní jazykové faktory. V první řadě nutno uvést již vzpomenutou tendenci k analytickému způsobu vyjádření gramatických významů. Dále je třeba mít na zřeteli nesoulad slovních základů přejatých substantiv s fonetickými normami ruštiny. Slovní základy ruských substantiv končí vždy na souhlásku, přejímky typu *рагу, колибри, метро, депо, филе, меню* se chápou jako slovní základy s finálními vokály. Zřejmě proto nezapadly do žádného z typů substantivních paradigmat a zůstaly nesklonnými.

Hlavní specifikum nesklonných slov typu *пальто, бюро, ГЭС* spočívá v tom, že bez pomoci afixálních prostředků jsou schopny spojovat svou lexikální sémantiku s těmi souvztažnými významy, které se v ruštině zpravidla vyjadřují pádovými koncovkami (srov. *кирпичный дом – кирпичного дома × новая ГЭС – новой ГЭС*). Plně je zde zastoupena osobitým způsobem vyjádřená jednotka označovaného a označujícího: v jazyce příznačné prvky obsahového plánu – pádové koncovky – se spojují s novými prvky výrazového plánu. Zvláštnost pro tyto nové jednotky označovaného a označujícího spočívá především v tom, že se vyznačují velmi složitým propletením syntetických a analytických rysů. Správná je připomínka A. Smirnického (1965, 34), který říká že ve slovech typu *метро, депо, такси, бра* existuje homonymie různých tvarů. Můžeme jen dodat, že tyto tvary slov zahrnují rysy gramatické analytičnosti.

Nesklonná přejatá substantiva se nevyskytují jen v ruštině, ale i v jiných slovanských jazycích. Pro ruštinu je charakteristické, že proces osvojování se vždy lišil od téhož procesu v jiných slovanských jazycích. V nich se výrazně uplatňuje tendence zařazení nesklonných jmen do existující soustavy skloňování. Ve spisovné ruštině se naopak u přejatých podstatných jmen na *o, э, y, и, а* projevuje silná tendence zachovat je nesklonnými ve všech syntaktických spojeních.

Rozšíření skupiny nesklonných substantiv, které probíhalo v 19. století poměrně pomalu a rovnoměrně, prodělávalo od počátku 20. let 20. století podstatné změny vyvolané v důsledku změněných podmínek jazykového vývoje. Značná část lexikálních neologismů porevolučního období jsou nesklonná substantiva. Skupina přejatých slov s finálním vokálem, která tvořila dříve jediný typ nesklonných jmen, se početně rozhojnila a především zvýšila svou frekvenci užívání. V nových politických poměrech přicházela do užívání taková jména jako *кино, кило, фото, метро, депо, такси, радио, пианино, кафе, кофе, фойе, конференсье, табло, эскимо, рагу, тюре, трико, алиби, янки, кули* a celá řada jiných. Časté užívání těchto slov přivedlo do značné míry k tomu, že se velmi často nepociťují jako přejatá a zůstávají běžnými prvky ruské slovní zásoby. Obvyklým se stává i to, že zůstávají nesklonnými.

V souvislosti s nesklonnými substantivy třeba připomenout také ženská jména se zakončením na tvrdý konsonant, srov. *Кармен, Элен, Элизабет*, dále příjmení s tvrdým konsonantem na konci slovního základu, srov. *Альбрехт, Гинз-*

бург, Поляк, Шмидт, od nichž se netvoří ženské podoby, srov. *Я переписываюсь с Федором Борисовичем Альбрехтом × На вокзале мы встречали Нину Константиновну Альбрехт* (srov. Kubík, 1956), cizí mužská jména a příjmení, která končí na samohlásku, srov. *Гёте, Бруно, Гюго, Гарibaldi, Шоу*; avšak jména a příjmení na -a se v ústním i písemném jazyce skloňují, srov. *беседа с А. Байдой, стихи Б. Окуджавы, пříjmení typu Дурново, Сухова, Хитрово, Живаго, Мёртваго, Черных, Крючёных, Островских, пříjmení на -о, -ко, -енко*, srov. *Дыбо, Шевченко, Короленко, Головки, Ляшко, Франко, Янко*), zeměpisné názvy na -ово, -ево, -ино, -ыно, srov. *Воронцово, Шёлково, Шереметьево, Тушино, Останкино, Пушкино, Голицыно*, dále zeměpisné názvy s finálním vokálem (kromě samohlásek -a a -ы), srov. *Баку, Перу, Сухуми, Тбилиси, Хельсинки, Чили, Бордо, Осло, Токио*.

Uvedené zeměpisné názvy s příponami -ово, -ево, -ино, -ыно existují v ruské toponymii velmi dávno, ale teprve ve 20. století začaly přecházet do skupiny nesklonných substantiv. Nesklonnými se stávají zejména v současném hovorovém jazyce a v jazyce žurnalistiky (srov. *до Тушино, из Внуково, от Бородино, около Шереметьево*). V psaném jazyce však převládají jejich skloňované tvary, srov. *жители южного Тушина, встреча в Шереметьеве, побывать в Пушкине* (srov. Земская, 2000, 330–333). Běžně se neskloňují v těchto případech:

1) Jestliže takové pojmenování je přístavkem k jednomu z některých zobecnujících slov, srov. *село, деревня, посёлок, станция, город* (srov. *в селе Василково, в посёлке Пушкино, в деревне Белкино, из станции Гоголево*).

2) Jestliže je název pro osídlené místo pojmenován vlastním jménem známé osoby, srov. *около Репино, недалеко от Лермонтово*.

Pokud jde o příjmení ukrajinského původu s příponami -ко, -енко, můžeme pozorovat různá kolísání: dříve se skloňovala (v ústní řeči se dosud skloňují) podle vzoru I. skloňování; vedle toho byly i případy, kdy se neskloňovaly. V současném jazyce se neskloňují. Je to dáno zřejmě tím, že není odpovídající vzor, k němuž by mohla být tato slova zařazena, neboť substantiva středního rodu jsou zpravidla neživotná.

Významné místo mezi nesklonnými podstatnými jmény zauímají abreviatury. Abreviatury představují důležitý prvek slovní zásoby současné ruštiny. Jde vlastně o neologismy, které vznikly ve 20. století a stále nově se uplatňují. Vznikají v psaném jazyce zkracováním několikáslovných pojmenování ze snahy po stručnosti a úspoře, jsou výsledkem přeměny útvarů jazyka psaného v útvary jazyka mluveného. Místo plné slovní výslovnosti nastupuje ze stejných důvodů výslovnost zkratková a hláskový sklad sám napomáhá chápat zkratky jako slova a jako se slovy s nimi nakládat. Požadavek jisté výrazové zřetelnosti vede ke zkracování slabikami nebo ke zkracování neúplnému; tak vzniklo několik typů zkratk: zkratky a zkratková slova iniciálového typu, zkratková slova slabičného typu, zkratková slova smíšeného typu a částečně zkratková slova. Pro jejich osvojení je třeba provést přesné vymezení dvou typů abreviatur, a to na ty, které se skloňují, a na ty, které se neskloňují.

Do skupiny nesklonných zkratkových slov patří:

1. Zkratková slova typu *ГОЭЛРО* (= Государственная комиссия по электрификации России), *СТО* (= станция технического обслуживания), *самбо* (= самозащита без оружия), *райфо* (= районный финансовый отдел), *сельпо* (= сельское потребительское общество). To, že se neskloňují je dáno přítomností finálního *-o* v kořeném morfému. Tím se formálně shodují s přejímkami, které mají totéž zakončení.

2. Abreviatuury typu *МТС* (= междугородная телефонная станция), *РТС* (= радиотелеграфная станция), *АТС* (= автоматическая телефонная станция), *РСФСР* (= республиканский совет профессиональных союзов). Lze předpokládat, že jejich neohybnost je podmíněna dvěma faktory: a) nesouladem mezi příslušností základního (nejdůležitějšího) slova k ženskému rodu a jeho vnější podobou (přítomnost finálního tvrdého konsonantu při nulové koncove), b) zvláštností hláskové struktury slova, které je představeno souhrnem názvů písmen: protože názvy písmen jsou v ruštině neskloňná slova, je tato okolnost překážkou pro zařazení těchto zkratkových slov k některému z deklinačních paradigmat.

3. Zkratky typu *ССРЗ* (= судостроительноремонтный завод), *ВЦСПС* (= Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов), *КВМ* (= курс вождения машин). Zde bývá uváděn jeden faktor, kterým se vysvětluje jejich neohybnost, a sice hláskový sklad, který je prezentován skupinou souhlásek.

4. Abreviatuury typu *ГРЭС* (= государственная районная электростанция), *РАПП* (= Российская ассоциация пролетарских писателей), *ЧОН* (= части особого назначения), *ВАК* (= Высшая аттестационная комиссия), *ООН* (= Организация Объединённых Наций), *ЖЭК* (= жилищно-эксплуатационная контора). Jejich zařazení ke sloům ohebným a neohybným závisí na dvou činitelích – na morfologické struktuře a rodové příslušnosti. Podle jejich tvrdého zakončení by tato slova měla patřit podle svého složení do skupiny substantiv, která se skloňují podle paradigmatu mužského rodu. Tomu však protičeí příslušnost těchto zkratk k ženskému rodu (v těch slovních spojení, k nimž se tyto zkratky vztahují, je hlavní slovo ženského rodu: *ГЭС* – государственная электрическая станция). Ze dvou uvedených příčin je druhá méně přesvědčivá, neboť rodová příslušnost zkratky se jednak nezakládá na skutečném významu slova, jednak se neopírá o morfologickou stavbu samotné abreviatuury, nýbrž o základní slovo daného slovního spojení. Tyto okolnosti vytvářejí předpoklady pro morfologickou ohebnost slova; ohebnost je zde možná jen podle vzoru mužského rodu. Užítí daných abreviatur v praxi je provázáno celou řadou kolísání.

5. Zkratková slova typu *ЦИК* (= Центральный Исполнительный Комитет), *ВЦИК* (= Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет), *МХАТ* (= Московский Художественный академический театр), *ГАБТ* (= Государственный академический Большой театр), *МИД* (= министерство иностранных дел), *НОТ* (научная организация труда). Skloňování těchto zkratk nepřekáží žádný z výše jmenovaných faktorů: nejsou utvořena z názvů písmen a hlavní slovo není ženského rodu. Přesto v běžné řeči se zpravidla neskloňují.

Abreviatuury všech skupin v důsledku jejich morfologických a morfonologických zvláštností (v některých případech i nezávisle na nich) pod tlakem obecných tendencí vývoje gramatické stavby jazyka jsou vtaženy do té části slovní

zásoby, která vyjadřuje pádové významy nikoli koncovkami, nýbrž analytickými prostředky (srov. Панов, 1968).

Další případ vývoje analytismu v morfologickém systému ruštiny představuje **nulová koncovka u maskulin v Gpl**. Substantiva s nulovou koncovkou v Nsg a v Gpl tvoří úzce vymezené lexikálně-sémantické skupiny:

a) Názvy osob podle příslušnosti k národu, k sociálním, náboženským nebo jiným skupinám, srov. *башкир – башкиры, башкир; грузин – грузины, грузин; осетин – осетины, осетин; румын – румыны, румын; турок – турки, турок; болгарин – болгары, болгар; татарин – татары, татар; цыган – цыгане, цыган; христианин – христиане, христиан; мусульманин – мусульмане, мусульман ...* ;

b) Názvy osob podle příslušnosti k vojenským jednotkám, srov. *солдат – солдаты, солдат, партизан – партизаны, партизан; гусар – гусары, гусар; драгун – драгуны, драгун, кадет – кадеты, кадет ...* ;

c) Názvy jednotek míry, srov. *алтын, ампер, аршин, ватт, вольт, вольт-ампер, гаусс, грамм, килограмм ...* ;

d) Názvy párových předmětů, srov. *глаза – глаз; ботинки – ботинок; валенки – валенок; сапоги – сапог; чулки – чулок; мокасины – мокасин; погоны – погон; гольфы – гольф; кеды – кед // кедов ...* .

Za pozornost stojí zmínka o kontrastivním použití tvarů měrových jednotek *грамм, килограмм*. V současné době se v psaném jazyce užívají podoby *граммов, килограммов*, v živé řeči jsou obvyklé formy s nulovou koncovkou *грамм, килограмм*. Tvary s nulovou koncovkou mají své použití zejména u názvů zeleniny a ovoce. Namísto tradičních podob *килограмм помидоров, тонна апельсин* se běžně setkáváme s tvary s nulovou koncovkou *килограмм помидор, тонна апельсин*, které jsou typické pro hovorový jazyk. Autoři posledního vydání akademické gramatiky ruštiny (srov. Шведова, 1980, 499–500) poukazují na nejednoznačnost užití těchto podob. Zde je velmi důležité to, že uvedené morfologické tvary jsou do jisté míry závislé na významu pádu a na povaze slovního spojení. Varianty s nulovou koncovkou jsou nejen typické pro hovorový jazyk, ale používají se obvykle jen ve standardních kvantitativních spojeních se slovy označujícími měrové jednotky (srov. *сто грамм, пять килограмм, килограмм помидор, тонна апельсин*). Při označení například jednotlivých, počítaných předmětů nebo v jiných podobných významech se užívají pouze tvary s koncovkou *-ов* (srov. *пять помидоров, запах апельсин*, *ящик из-под мандаринов* apod.).

V průběhu 20. století se v důsledku složitého působení jazykových a sociálních faktorů u ruských substantiv změnila struktura gramatického rodu. Vysvětluje se to zprvým tím, že u substantiv, která označují osobu, je jejich rodový význam podřízen sémantickému významu, ale sociální faktory velmi aktivně a bezprostředně působí na obsahovou stránku jazyka; zadruhé tím, že události v nových sociálně-ekonomických poměrech se dotkly především lidí a jejich vzájemných vztahů ve společnosti. Odrazilo se to nepřímým na skupině substantiv označujících osobu.

Ve 20.-30. letech 20. století se zformovala zvláštní podskupina **obourodých substantiv**, která označují názvy osob podle povolání, funkcí apod. Jejich počet v průběhu času rostl. Gramatický rod takových slov jako *автор, бухгалтер, врач, геолог, инженер, кондуктор, лектор, педагог, секретарь, управдом* ... lze určit jen podle kontextu, nejčastěji podle přísudku, obvykle vyjádřeného slovesem v tvaru minulého času na *-л*, někdy jmenným tvarem přídavného jména slovesného nebo tvary tzv. syntaktického adjektiva. U značného počtu těchto substantiv vystupují potenciálně a zpravidla reálně analytické prostředky vyjádření rodu. Ve spisovné ruštině posledních desetiletí to je poměrně obvyklý jev. Vzhledem k tomu, že došlo k rozšíření celé řady profesí na ženy, je možné v současném jazyce v podobných případech použít v přísudku tvaru toho rodu, který odpovídá pohlaví osoby, o níž je řeč, a nikoli podle mluvnického rodu substantiva, srov. *Инженер высказала своё мнение, Кондуктор дала сигнал к отправлению поезда, Директор еще не пришла, Врач уже приехала, Секретарь разослала письма всем членам комиссии, Управдом выдала справку, Бухгалтер подвела итогу*. Substantivum mužského rodu, vedle své schopnosti označovat osobu mužského pohlaví, získalo schopnost označovat osobu bez vymezení pohlaví, tj. vystupovat v úloze obourodého substantiva (srov. Горбачевич, 1971, 179–185; Шведова – Лопатин, 1990, 150–152; Земская, 1996, 327–330). Tento jev je zřejmě důsledkem toho, že maskulina mají obecnější charakter.

Takové zobecnění se projevuje v psaném jazyce. Vznik uvedených konstrukcí byl vyvolán tím, že systém substantivních přípon nebyl s to uspokojit potřeby jazyka u celé řady nových názvů pro označení povolání žen. Historický vývoj rodu v ruštině nám odhaluje jistou zákonitost: když vzniká nesoulad mezi strukturou a sémantikou v rodovém protikladu, vítězí sémantika (srov. Виноградов, 1972, 59).

Zkoumaná substantiva bývají označovaná jako obourodá; přesněji jde o substantiva, která netvoří ve spisovném jazyce ženské protějšky. Od obourodých substantiv na *-а/-я* (srov. *сирота, невежда, соня*) se liší tím, že tato podstatná jména se nemohou shodovat s atributivním adjektivem nebo zájmenem (srov. *Он – прекрасный педагог, Она – прекрасный педагог × Он – круглый сирота, Она – круглая сирота*). Pouze v nespisovném jazyce, pokud je třeba zdůraznit, že právě žena je jednající osobou, používá se podoba shody v ženském rodě (srov. *Она – опытная врач*). Tato syntaktická zvláštnost je sblížuje s obourodými substantivy. Přesto autoři posledního vydání akademické gramatiky ruštiny nepovažují tato substantiva za obourodá; poukazují na to, že spojení u nich s ženským rodem shodného slova je možné jen v nominativu – u obourodých substantiv na *-а/-я* je to možné ve všech pádových tvarech (srov. Шведова, 1980, 468).

Pro současnou hovorovou ruštinu je typické, že řada slov, která označují ženské osoby podle funkce nebo povolání, jsou zpravidla prezentovány odpovídajícími ženskými deriváty. Objevila se nová substantiva ženského rodu jako *водолыжница, дзюдоистка, фототипистка, марафонка, счетоводша, завклубша, президентша, каскадерша, клоунесса, авторесса, моделька, прозаикесса, хирургесса, врачиха, шефиня, филологиня, эгиня* apod. V řeči školní mládeže můžeme zaznamenat pojmenování ženských osob, které mají velmi úzký lexikální význam, srov. *ботаничка* „učitelka botaniky“, podobně: *математичка, химичка*,

географичка Jak patrně, při realizaci slovotvorných derivátů se uplatňuje řada slovotvorných formantů. K stylisticky zabarveným patří *-ux(a)*, *-un(я)*, *-ш(a)*, *-ecc(a)*. Tyto přípony se užívají pro jasnost a zřetelnost vyjadřování; jsou charakteristické pro jazyk současných sdělovacích prostředků (srov. Земская, 1992, 155).

V současné hovorové ruštině představuje tvoření derivátů pro označení ženských osob velmi produktivní proces.

Případy analytismu se začaly v průběhu 19. století projevat také mezi adjektivy. Jde o tzv. **nesklonná** neboli **analytická adjektiva**, která při substantivu plní funkci determinantu, nemají ale obvyklou vnější morfologickou podobu adjektiv (srov. Панов, 1968, 105). Můžeme sem zařadit některá označení barev (srov. *платье беж, костюм хаки*), druhy některých výrobků (srov. *юбка клеш, воротник плюссе*) a některé jiné výrazy (srov. *часы ник, стиль модерн*). Postavení adjektiva vždy za substantivem do jisté míry zbavuje mluvčího použít skloňovaného tvaru. Tato skupina přídavných jmen je výsledkem proniknutí přejímek do ruštiny, a to v průběhu 19. století a na počátku 20. století v hojné míře z francouzštiny, ve druhé polovině 20. století zejména z angličtiny. Jde tedy o vliv analytických západoevropských jazyků. Na tento fenomén můžeme opět pohlížet jako na jednu z forem internacionalizace, tj. sblížování ruštiny se západoevropskými jazyky. Některá přijala podobu ruských přídavných jmen (srov. *беж – бежевый, бордо – бордовый, гротеск – гротескный*), ale celá řada se nepodrobila rusifikaci. Nesklonné tvary převládají dodnes v knižním jazyce (srov. *платье цвета беж*), rusifikované v jazyce hovorovém (srov. *платье бежевого цвета*).

V řadě případů existuje homonymie nesklonného substantiva a nesklonného adjektiva, srov. *теперь в моде плюссе* „teď je v módě plizé“ a *юбка плюссе* „plizovaná sukně“ nebo *заварила мокко* „uvařila moka (kávu)“ a *кофе мокко* „moka káva“ nebo *купил маренго* „koupil marengo (látku)“ a *пальто маренго* „kabát marengo“.

V ruštině stále roste počet nesklonných adjektiv jako speciálních determinantů druhů a značek různých předmětů. Napomáhají tomu sociální příčiny: společenský pokrok, široký rozmach obchodních styků apod. Většina slov patří k úzkým a specializovaným sférám. Odborná terminologie však v dnešní době silně ovlivňuje spisovný jazyk a celkové procento odborných výrazů v běžném jazyce se stále zvyšuje. Některá z nich rozšířila svoje uplatnění. Jsou to například slova *ник* a *экспресс*; současné použití značně překrývá jejich původní příslušnost ke specifickým výrazům z oblasti dopravy, srov. *часы ник* „dopravní špička“, *дни ник* „velmi rušné, exponované dny“; *экспресс-информация* „rychlá informace“, *экспресс-анализ* „rychle provedený rozklad, rozbor“. Totéž se týká slov *люкс* a *модерн*, srov. *номер люкс* „luxusně vybavený pokoj v hotelu“, *магазин люкс* „luxusní prodejna“, *причёска модерн* „moderní účes“ *платье модерн* „moderní šaty“.

Uvedené jevy by mohly být důkazem dalšího posunu ruského morfologického systému směrem k analytismu.

Z historie slovanských jazyků je známo, že nejobtížněji pronikají nové analytické podoby do predikativních tvarů. Proto je zvlášť důležité poukázat na ty jazykové jevy, které dokládají, že v současné ruštině můžeme najít v predikátu vlivy analytismu. Tyto projevy můžeme doložit fungováním tzv. **obouvidových**

sloves. Změny ve složení sloves v ruské slovní zásobě určovaly jisté posuny v jejich systému vidových podob. Značně převážily ty výrazové prostředky kategorie vidu, které jsou typické pro obouvidová slovesa typu *механизировать, оборудовать, реконструировать*.

Většina obouvidových sloves, je jich přibližně 600 (srov. Горбачевич, 1971, 113), představují přejímky; obouvidová slovesa slovanského původu (je jich asi 70, srov. *велеть, ранить, женить, казнить, крестить, напутствовать* ...) tvoří uzavřenou skupinu. Skupina přejatých sloves je mnohem početnější, tvoří ji ve většině případů vypůjčky ze západoevropských jazyků. Značný růst hospodářských a kulturních styků se státy západní Evropy, který se uplatňoval už od počátku 18. století, učinil, že do ruské slovní zásoby pronikalo značné množství slovesného lexika. Můžeme zde jmenovat taková slovesa jako *импортировать, иллюстрировать, планировать, систематизировать* aj. Zesilující se tendence analytismu vytvořily předpoklady pro relativní produktivnost obouvidových sloves jako nového modelu vidové podoby části nových sloves.

Takové množství obouvidových sloves je dokladem toho, že obouvidovost představuje důležitý komponent vidového systému současného ruského slovesa. Výběr určitého způsobu slovo tvorného zformování přejatých sloves a s tím spojeného způsobu jejich zařazení do vidového systému byl určován několika faktory – vnitřními a vnějšími. Neméně důležitou úlohu zde sehrála ta okolnost, že hlavní nositelé spisovné ruštiny 19. století, kteří znali západoevropské jazyky, se snažili zachovat vnější podobu přejímaných sloves.

Vidové ztvárnění v nových slovech bylo v těsné souvislosti s obecnými tendencemi gramatické stavby jazyka, a sice v zesílení analytismu. Souhrn těchto skutečností vedl k tomu, že už na počátku 20. století se zřetelně vyznačily a upevnily, sice na lexikálně omezeném materiálu, nové, dalo by se říci analytičtější prvky ve výrazovém plánu vidové kategorie.

Tato skupina obouvidových sloves prodělala v posledním desetiletí značné posuny ve svém vývoji. V současném (především hovorovém) jazyce můžeme u nich pozorovat tendenci k překonávání obouvidovosti. Odstranění obouvidovosti probíhá především prostřednictvím prefixace (srov. *асфальтировать – заасфальтировать, иллюстрировать – проиллюстрировать, бетонировать – забетонировать, планировать – запланировать, информировать – проинформировать, регулировать – отрегулировать, конструировать – сконструировать*). Obouvidovost je takto nahrazována obvyklými vidovými dvojicemi, které jsou typické pro mluvnický systém ruštiny. Konkrétní realizace toho procesu se vysvětluje následovně: primární podoba původně neodvozeného obouvidového slovesa ztratila význam dokonavého slovesa a vystupuje jako nositel pouze významu nedokonavého vidu a jako vidový korelát s významem dokonavého vidu vystupuje nově vzniklá podoba s předponou.

Prefixace ovšem není jediný způsob odstranění obouvidovosti. Nové vidové dvojice se tvoří také pomocí přípon. V současném jazyce jsou slovesa jako *атаковать, арестовать, организовать, согласовать* a některá jiná považována za slovesa dokonavá, zatímco od nich utvořené podoby *атаковывать, арестовывать, организовывать, согласовывать* za slovesa nedokonavá.

Některá slovesa na *-ова-* zachovávají nadále obouvidovost, srov. *редактировать, интегрировать, капитулировать, автоматизировать, делегировать, декларировать, модернизировать, узурпировать, экспортировать, электрифицировать, модулировать* aj. (srov. Мучник, 1961, 113).

Současný vývoj všech skupin obouvidových sloves naznačuje, že obouvidovost se stává podstatným, i když lexikálně omezeným způsobem vyjádření kategorie vidu v ruštině. Avšak pro současnou hovorovou ruštinu je typické vytlačování obouvidovosti a vytváření nové podoby vidových vztahů, které jsou charakteristické pro většinu ruských sloves.

Syntaktický analytismus se projevuje v těchto inovacích: 1) v analytismu slovních spojení (ve vzniku konstrukcí s analytickým spojením mezi jednotlivými komponenty); 2) ve větěném analytismu (ve vzniku analytických spojení mezi větnými členy a částmi věty).

Syntaktický analytismus na úrovni *slovního spojení* se projevil tak, že v knižním jazyce 19. století se rozšířilo mnoho **verbonominálních spojení**. Jde v podstatě o dubletní či synonymní vyjádření slovesného děje, srov. *иметь намерение* místo *намереваться*, *оказать помощь* místo *помочь*, *дать указание* místo *указать* apod. Jejich sémantika je určována substantivním členem. Většina těchto analytických konstrukcí má paralelismus v západoevropských jazycích. V. P. Filippova (1968) poukazuje na to, že většina verbonominálních spojení vznikla už v 18. století pod vlivem francouzštiny.

Syntaktický paralelismus na úrovni slovního spojení se projevuje především v **rozšíření předložkových spojení na místě spojení bezpředložkových**. Vytlačení bezpředložkových konstrukcí předložkovými probíhalo v 19. století (srov. Виноградов – Шведова, 1964), srov. *входит воротами* > *входит через ворота*, *далеко родины* > *далеко от родины* aj. V dané situaci můžeme též konstatovat, že zde působil vliv analytických západoevropských jazyků. Ve 20. století tento proces dál pokračoval a pokračuje dodnes. Při současné existenci předložkové a bezpředložkové konstrukce přicházejí ke slovu významové rozdíly. Pro ilustraci můžeme uvést případy, kdy obě konkurující si podoby mají stejnou syntaktickou platnost, srov. *пункт проката // пункт по прокату, теребить бороду деда // теребить деда за бороду, глаза Маши голубые // глаза у Маши голубые, опыт работы // опыт в работе, итог полугодия // итог за полугодие, план выпуска // план по выпуску, похожий характером // похожий по характеру*.

K případům syntaktického analytismu můžeme zařadit **těsná přístavková spojení** typu *город-порт, народ-победитель, поэт-патриот, член-корреспондент*. Přístavek zde vyjadřuje různé vlastnosti řídicího členu. Ze dvou členů přístavkového spojení je tedy přístavkem ten, jehož význam lze vystihnout i adjektivem (srov. *город-порт* > *портовый город*). Spojení přístavku s řídicím členem je někdy tak těsné, že se jím vyjadřuje jediný pojem. Toho využívá velmi často odborný jazyk k vytváření termínů, srov. *телеграмма-молния, вагон-ресторан, программа-минимум, глагол-связка, изба-читальня, шёлк-сырец, диван-кровать, очки-консервы, инженер-строитель, телефон-самоответчик* apod. Pomocí přístavku vyjádřeného slovy *женщина* nebo *девушка* se mohou tvořit – je-li třeba odlišit rod – názvy pro povolání žen od

substantiv, která nelze přechylovat, srov. *женщина-врач, девушка-продавец* apod. Tyto analytické výrazy představují neproduktivní způsob diferenciaci mluvnického rodu substantiv, která označují osoby. Byly uměle utvořeny, v ži-
vém hovorovém jazyce se neužívají (srov. Kubík, 1956, 128).

Syntax, stejně jako morfologie, se minimálně přizpůsobuje vnějším společenským vlivům. Sociální faktory ovlivnily syntax nejčastěji zprostředkovaně, prostřednictvím hovorového jazyka. Hovorové konstrukce měly vliv na produktivitu mnohých syntaktických jednotek v jazyce písemném. Postupně docházelo ke stálému obohacování spisovného jazyka specifickými hovorovými konstrukcemi (srov. Шведова, 1966, 11). Hovorovou syntax charakterizuje fragmentar-
nost, rozčlenění řeči. V tom lze spatřovat analytismus věty. Syntaktický analytismus **na úrovni věty** je důsledkem typologických zvláštností nejdůležitější jednotky – slova. **Souvislý syntaktický text se při expresivním vyjádření člení na intonační úseky, které jsou v písmu odděleny tečkou** (srov. *И вот наступил последний предстартовый день. Ясный, солнечный, тихий*). Můžeme pozorovat **nárůst užívání nominativu v platnosti neshodného přívlastku** (srov. *телепередача Луна-Земля, районный посёлок Диканька, по поводу диспута номер три, мы из квартиры двадцать шесть*).

Někteří syntaktikové řadí k expresivním prostředkům **jednočlenné věty jmenné s pojmenovací funkcí**, v nichž není sloveso (srov. Валгина – Розенталь – Фомина, 1987, 348–352). Zvláštní obliba a časté užívání těchto konstrukcí se vysvětluje především jejich lakoničností a obrazným vyjádřením. Jsou to konstrukce knižního stylu, ale mají široké použití v prostředcích masové komunikace; zejména se užívají v jazyce novin jako záhlaví k článkům (srov. *Для колхозников, Общественность и правопорядок*). Tato spojení se stávají základnou pro tvoření sekundárních předložek a spojek, srov. *в ходе выполнения задания, с учётом перегрузки, в целях улучшения условий* (srov. Каламова, 1964).

K substantivizaci současného mluveného jazyka můžeme zařadit také **věty se dvěma faktickými subjekty**, přičemž lze paralelně užít zájmena (srov. *Стабилизация, она может наступить*).

Vliv mluvené řeči se projevuje i v aktivizaci vět, které mají podobu dvoučlenných podřadných souvětí a které se vyznačují výrazným protikladem svých částí. Konstrukce tohoto typu představují **dvoučlenné věty s navzájem propojenými částmi** (srov. *Что он любил – это музыку*). Tyto věty představují zhuštění složitých syntaktických prostředků (srov. Уханов, 1966). Výsledkem zjednodušení jsou **neúplné věty jmenné vyjadřující nutnost, podnět** (srov. *Мир – мир, Государству – хлеб*).

Postup kondenzace lze pozorovat v pronikání do spisovného jazyka hovorových útvarů, které **zastupují transformaci podřadného souvětí do jednočlenné struktury**; vedlejší věta se v ní spojuje s hlavní (srov. *Ты могла бы говорить о том, о чём хотела > Ты могла бы говорить о чём хотела*).

V rámci snahy o ekonomii řečových prostředků se v publicistice posledních desetiletí rozšířila **hesla, která představují věty skládající se ze dvou prvků a která jsou intonačně vymezena**. Obsahují slova *да* nebo *нет*. Tato slova fungují jako přísudek s podmětem vyjádřeným nominativním tvarem substantiva

nebo s předmětem v dativní podobě označujícími kladný nebo záporný objekt (srov. *Дружба – да, Нет – войне*).

Jazyková situace na přelomu 20. a 21. století připomíná období, které nastoupilo po říjnové revoluci. Shodné jsou sociolingvistické okolnosti, které vznikly v důsledku nových podmínek politického a společenského života. Máme-li hovořit o tom, jak se odrazily v současném jazyce, bude třeba v podstatě zdůraznit, že jsou v něm pohyblivé právě ty nepatrné změny, které utvořily podobu mluvnické soustavy v první polovině 20. století. Avšak v různých jazykových oblastech fungují různě. Na konci 80. a v průběhu 90. let 20. století s oživením společensko-politických zájmů různých vrstev a skupin obyvatelstva vzrostla úloha prostředků masové informace a současně s tím i úloha jazyka rozhlasu, televize a novin. Nejvýrazněji se v jazyce rozhlasových a televizních zpráv projevuje silná tendence k analytismu. Některé projevy analytismu z konce 20. století při srovnání s jeho první polovinou upevňují své pozice (srov. Шапошников, 1998, 233–235).

LITERATURA

- BARTOSZEWICZ, A.: *Об аналитических конструкциях в современном русском языке*. Studia Posnaniensia 10 (1978), 11–15.
- BARTOSZEWICZ, A.: *К вопросу о росте аналитизма в современном русском языке*. Acta Universitatis Lodzianis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne. Seria I, zeszyt 33, 1979, 31–34.
- BAUER, J. – MRÁZEK, R. – ŽAŽA, S.: *Пříruční mluvnice ruštiny pro Čechy II*. SPN, Praha 1979³.
- KUBÍK, M.: *Ženské osobní názvy v ruštině a češtině*. Bulletin VŠR JL, Praha 1956, 115–130.
- TRUBETZKOY, N.: *Das morphonologische System der russischen Sprache*. TCLP, v. 5₂, Prague 1934.
- ВАЛГИНА, Н. С. – РОЗЕНТАЛЬ, Д. Э. – ФОМИНА, М. И.: *Современный русский язык*. Для филологических специальностей вузов. 5-е изд., перераб. Москва, „Высшая школа“, 1987.
- ВИНОГРАДОВ, В. В.: *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Москва, „Высшая школа“, 1972.
- ВИНОГРАДОВ, В. В. – ШВЕДОВА, Н. Ю. (ред.): *Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века*. Т. 4: Изменения в системе словосочетания в русском литературном языке XIX века. Москва, „Наука“, 1964.
- ГОРБАЧЕВИЧ, К. С.: *Изменения норм русского литературного языка*. Ленинград, „Просвещение“, 1971.
- ГОРБАЧЕВИЧ, К. С. (ред.): *Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка. Словарь-справочник*. Ленинград, „Наука“, 1973.
- ГОРБАЧЕВИЧ, К. С.: *Нормы современного русского литературного языка*. Пособие для учителя. Изд. 2-е, испр. и допол. Москва, „Просвещение“, 1981.
- ЗЕМСКАЯ, Е. А.: *Словообразование как деятельность*. Москва, „Наука“, 1992.
- ЗЕМСКАЯ, Е. А.: (ред.): *Русский язык конца XX столетия (1985–1990)*. Москва, „Языки русской культуры“, 1996.
- КАЛАМОВА, Х. А.: *Отыменные предлоги в современном русском языке, их значение и употребление*. РЯШ 1964, 6, 61–63.
- Мучник, И. П.: *Грамматические категории глаголов и имени в современном русском литературном языке*. Москва, „Наука“, 1971.
- Мучник, И. П.: *Двувидовые глаголы в русском языке*. ВКР 1961, 3, 93–115.
- Мучник, И. П.: *Неизменяемые существительные, их место в системе склонения и тенденции развития в современном русском литературном языке*. II: Развитие грамматики и лексики современного русского языка. Москва, „Наука“, 1964, 153–158.

- ПАНОВ, М. В. (ред.): *Морфология и синтаксис современного русского литературного языка*. In: Русский язык и советское общество. Социолого-лингвистическое исследование. Москва, „Наука“, 1968.
- СМИРНЦКИЙ, А. И.: *Лексическое и грамматическое в слове*. In: Вопросы грамматического строя. Москва, Изд-во АН СССР, 1965, 11–33.
- УХАНОВ, Г. П.: *Типы предложений разговорной речи, соотносительные со сложными синтаксическим единствами*. In: Развитие синтаксиса современного русского языка. Москва, Изд-во АН СССР, 1966, 23–53.
- ФИЛИППОВА, В. М.: *Развитие глагольной фразеологии в русском литературном языке XVIII века (устойчивые глагольно-именные сочетания)*. In: Русская литературная речь в XVIII веке. Москва – Ленинград, „Наука“, 1968, 3–160.
- ШАПОШНИКОВ, В.: *Русская речь 1990-х гг. Современная Россия в языковом отображении*. Москва, „МАЛЛ“, 1998.
- ШВЕДОВА, Н. Ю.: *Активные процессы в современном синтаксисе (словосочетание)*. Москва, „Просвещение“, 1966.
- ШВЕДОВА, Н. Ю. (ред.): *Русская грамматика I*. Москва, „Наука“, 1980.
- ШКЛЯРЕВСКИЙ, Г. И.: *История русского литературного языка (советский период)*. Харьков, „Вища школа“, 1973.

ПРОЯВЛЕНИЯ АНАЛИТИЗМА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Развитие общества не может не сказываться на развитии языка, являющегося средством общения между людьми. Очень быстро и чутко реагирует на все экстралингвистические факторы словарный состав. Грамматический строй языка, по сравнению с лексикой, характеризуется минимальной восприимчивостью к внешним явлениям и чрезвычайно медленной изменчивостью. История русского языка с середины XIX века по настоящее время позволяет говорить о ряде изменений, которые в своей совокупности свидетельствуют о проявившихся тенденциях в развитии грамматической системы. Причины наметившихся изменений, с одной стороны, объясняются действием внутренних сил закономерностей языка, а с другой стороны, явлениями социальными – активным взаимодействием литературной и нелитературной речи со всеми вытекающими отсюда последствиями. Действие внутренних закономерностей языка представляет собой, между прочим, стремление к аналитизму. В центре нашего внимания – склонность к аналитизму в русском языке. Эта тенденция является характерной чертой для русской морфологии и синтаксиса, начавшей проявляться во второй половине XIX века.

A. Brandner
Ústav slavistiky FF MU
Arna Nováka 1
602 00 Brno

